

Carlins i integristes a la Restauració: l'escissió de 1888

Jordi Canal i Morell

El dia 28 de febrer de 1876, Don Carlos —el pretendent Carles VII— i una part de l'exèrcit carlí es trobaven a Valcarlos, a la frontera hispano-francesa, «... *huyendo de la tierra que tanto amaban, con el corazón lleno de pena.*», com escriu Abánades, a punt de creuar el pont d'Arnegui. Allà va concloure, de fet, la Tercera guerra carlina, que en els darrers temps, després de les derrotes de les tropes del pretendent al Centre i a Catalunya, únicament prosseguia en el territori basc-navarrès.

La fi de la contesa bèl·lica era, precisament, el principal objectiu del nou règim instaurat a Espanya a partir del pronunciament de Martínez Campos a la darrerria de 1874, que va possibilitar l'accés al govern de Cánovas del Castillo i al tron d'Alfons XII, el fill d'Isabel II. De manera paral·lela i indestriable, el nou poder necessitava consolidar-se, ja fos mitjançant la correcció de les desviacions «esquerranes» dels governs anteriors —«... *el golpe de estado de 1874 fue una corrección de la trayectoria seguida desde 1868.*», ha escrit Fontana—, o de l'afermament de dos pilars llavors inseparables, com eren el reial i el conservador. També a partir de la reconciliació amb el Vaticà —només desdibuixada per la polèmica a l'entorn de l'article 11 de la nova Constitució que, tot i això, fou més ben acceptat pel propi papat que no pas pels grups catòlics espanyols a la dreta del canovisme, que convertiren aquesta lluita en la raó principal de la pròpia existència, com a mínim en un primer moment— i, decisivament, per mitjà de l'elaboració d'una nova constitució, publicada el 2 de juliol de 1876 a la *Gaceta de Madrid*. La Restauració, així doncs, va poder iniciar, a mitjan 1876, amb l'interior pacificat —a l'exterior s'hauria d'esperar fins 1878, amb la pau de Zanjón—, l'aparell de govern, en un sentit ample, consolidat, i a més amb una economia en lent creixement, bé que afavorida per una bona conjuntura inicial, un camí que l'havia de conduir fins la tercera dècada del segle XX (1).

El carlisme a la recerca del seu nord

Don Carlos, una volta traspassada la frontera, va ser rebut per les autoritats franceses, es traslladà a Pau, on va escriure els manifestos que es coneixen amb el nom d'aquesta població, dirigits a l'exèrcit reial i als espanyols, i des d'allí, en tren, a Boulogne-sur-Mer, on s'embarcà i travessà el canal de la Mànega. Una vegada arribat a Anglaterra es dirigí a Londres. Descriure les passes del pretendent i dels principals caps carlins des que abandonaren la península és relativament senzill, a diferència d'allò que s'esdevé amb la resta de carlins. L'emigració havia estat per a ells una de les vies possibles, al costat d'altres com lliurar-se a les noves autoritats o bé, més arriscat i inútil, resistir. Els nostres coneixements sobre les diferents opcions són, a hores d'ara, extremadament limitats. Sembla que la xifra de refugiats a França s'hauria de situar entre els quinze i els vint mil, bona part dels quals foren acollits en camps d'internament. La penúria econòmica era, en general, evident: «*Quisiera poder disponer de millones para socorrer á tantas familias, cuya pobreza es un nuevo título de nobleza.*», escriu el pretendent al pare Maldonado l'octubre de 1878. S'hauria d'elaborar un bon estudi sobre aquesta emigració, no només quantitatiu, sinó especialment qualitatiu. La majoria dels emigrats de 1875 i 1876 retornaren a la península en el decurs del lustre següent, en el marc del clima conciliador que intentava d'establir el govern Cánovas (2).

Malgrat que existís una Junta central presidida pel Marquès de Valde-Espina, nomenada pel pretendent des de Londres, així com alguns intents de reiniciar el conflicte i del paper dels Nocedal a l'interior —el diari *El Siglo Futuro* aparegué a Madrid per primera vegada per Sant Josep de 1875—, el carlisme, a mitjan 1876, estava completament vençut. Desconcert i desànim podrien definir l'estat dels carlistes. El març de 1877 Don Carlos comentava a Valde-Espina, personatge que va jugar durant la primera dècada de la Restauració un paper de «*centinela avanzado*» del pretendent a Espanya, que «... *la mayor parte de los nuestros se abandonan a un fatal y absurdo desaliento.*» (3).

La disgregació del moviment carlista i l'emigració d'un nombre considerable de dirigents obliga a plantejar-se una doble visió de la seva evolució en els primers anys del règim restauracionista, tot distingint, tot i que les relacions siguin progressivament indestriables, entre l'interior de la península i l'exterior. Pel que fa al darrer, el pretendent assajà de crear el març de 1876 una Junta central, que havia d'assumir el poder anteriorment disseminat en juntes, comitès i cercles, i encara, a final del mateix mes, una nova junta, presidida per Valde-Espina i composta per militars, igualment inefectiva, que fou dissolta per Don Carlos el setembre del mateix any. Llavors, el pretendent, que acabava d'arribar d'un viatge als Estats Units i Mèxic, assumí personalment la direcció del partit. Això no obstant, els anys següents, més que no pas intents de reorganització —que eren sol·licitats des de la fi de la contesa bèl·lica per destacats membres del partit—, es succeïren els viatges de Don Carlos per tota Europa, la participació a la campanya russo-turca, l'idil·li amb l'artista hongaresa Paula Smoggy —les relacions del pretendent amb la seva muller s'havien refredat notablement en el decurs de la tercera carlinada—, la satisfacció de «*sus placeres frecuentando los gabinetes de todas las actrices, bailarinas y entretenidas de París*» (4), o l'afer del Toisó d'or.

Mentrestant, a l'interior, era Cándido Nocedal, amb l'estreta col·laboració del seu fill Ramón, qui controlava les restes del partit i intentava d'imprimir-li un marcat i cada vegada més exclusiu caràcter catòlic. L'enemic era el règim liberal i, especialment, aquells que intentaven de situar-se entre els dos pols —el liberal i el catòlic, que des del punt de vista dels Nocedal equivalia a carlista—, tot mermant els seus efectius. Així, des d'*El Siglo Futuro* es va emprendre una duríssima batalla contra els «catòlics liberals» o «mestissos», que s'agregà amb la fundació de la Unió Catòlica el 1881. La peregrinació a Roma de 1876, anomenada de Santa Teresa, organitzada pel diari dirigit per Ramón Nocedal i d'altres periòdics catòlics de províncies, congregà un considerable nombre de catòlics espanyols, tot constituint una clara victòria per aquest sector del catolicisme (5).

L'intent de convertir el carlisme en un partit monolític, a part dels conflictes amb d'altres grups més o menys afins, havia de comportar també, inevitablement, problemes interns. A la darrereria de 1875 sortí al carrer el diari *La Fe*, que, després d'una temporada de col·laboració amb l'òrgan dels Nocedal, se n'allunyà poc a poc, especialment a partir de 1878. La derivació en una lluita oberta entre aquests periòdics carlistes es féu més evident encara amb l'aparició el 1879 d'*El Fénix*, dirigit per Suárez Bravo, ràpidament posicionat al costat de *La Fe*. La primera gran topada entre els sectors que s'anaven reconfessant a l'interior del

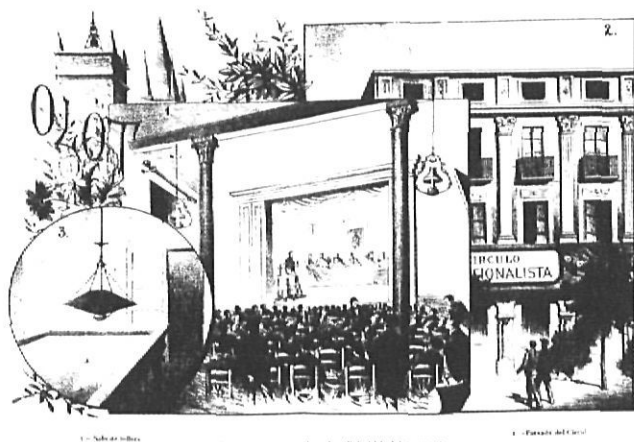
partit fou motivada per les eleccions de 1879. Participar-hi o no significava, alhora, posar en qüestió la política de retraïment. Don Carlos comissionà els directors dels tres diaris carlistes madrilenys per tal de decidir sobre aquest tema. *La Fe* i *El Fénix* eren partidaris de la participació, mentre que *El Siglo Futuro* s'hi oposava, opció, aquesta darrera, que fou l'escollida. El gran pes dels Nocedal dins el partit aconseguí d'avorçar aquest primer intent de dotar el carlisme d'una organització política efectiva dins les coordenades del nou règim, a part, és clar, de la premsa, l'única que aquells aleshores acceptaven. Malgrat la no participació, prosseguiren les reunions i els intents d'arribar a un acord, que resultà a la fi impossible. Davant aquesta situació, Don Carlos nomenà el 6 d'agost del mateix any 1879 Cándido Nocedal com el seu representant a Espanya, és a dir responsable màxim del carlisme a l'interior, fet que l'agregà encara més (6).

La direcció de Cándido Nocedal (1879-1885) va ser molt agitada, ja que els enfrontaments a l'interior del carlisme van esdevenir cada vegada més violents. Hem de distingir, però, dues etapes: 1879-81, que finalitzà amb un intent de destitució de Nocedal, i 1882-85, quan aquest recuperà i va mantenir la direcció fins la seva mort. La conformació de la Unió Catòlica, en tant que fórmula de reunió «no política» dels catòlics va portar al definitiu trencament dels tres diaris: *El Fénix* s'adherí al projecte i, de fet, n'esdevingué el portaveu fins la fundació de *La Unión* el 1882; *La Fe* recolzà en un primer moment el projecte, i *El Siglo Futuro* la va combatre violentment, ja que l'èxit dels uns havia d'anar necessàriament en detriment dels altres (el triomf de la Unió Catòlica podia significar que les idees catòliques eren defensables també des d'una posició no carlina, a més del perill que la Unió s'acabés convertint en un partit catòlic, i potser dinàstic). La participació carlina a la Unió Catòlica es podia interpretar, alhora, com un intent de fer política legal tot oposant-se al retraïment mantingut per Nocedal. El resultat de tot això va ser la separació del partit del sector d'*El Fénix*, i la desautorització de *La Fe* el 28 de gener de 1881, tot i que aquesta publicació es va mantenir en el carlisme com a oposició a la línia oficial. A les eleccions generals de 1881 hi hagué una reduïda participació carlina, amb l'objectiu de situar a les Corts uns portaveus del partit, que foren a la fi Ampuero i Ortiz de Zárate. La consigna principal era d'impedir el triomf dels afins, en una lluita que, tot enllaçant amb l'antimoderantisme donosià, es convertí en un element distintiu de l'integritat i que, de fet, justificava la participació electoral en aquella conjuntura (7).

Cap a la fi de l'any 1881, però, es produí un canvi sobtat en l'actitud del pretendent: va passar del suport incondicional a Nocedal a veure'l com el major obstacle per al desenvolupament del partit. La marxa de

Don Carlos —el pretendent carlí Carles VII— i Ram3n Nocedal simbolitzen, en tant que protagonistes destacats, el conflicte entaulat entre carlins i integristes a la primera etapa de la Restauraci3. L'any 1888 va arribar al seu punt m3s 3lgid, tot provocant la definitiva escissió entre els dos grups. A l'esquerra, Don Carlos amb Maria Berta de Rohan, la seva segona esposa, en una de les sales del palau Loredan, a Ven3cia. A la dreta, Ram3n Nocedal.

Els cercles tradicionalistes eren la base principal de l'estructura que adopt3 el partit carlista entre els anys 1888 i 1900. El 1896 n'existien, arreu d'Espanya, un total de 307. El Cercle tradicionalista d'Olot (1889-1900) va ser el primer dels creats a la província de Girona, seguit pel de Palafrugell. A l'esquerra, dibuix de la façana i interior del cercle olotí, publicat al setmanari «Lo Crit d'Espanya» el 1890. A la dreta, carnet de soci d'aquest mateix cercle.

membres destacats, amb la influència que això tenia sobre les bases, el trist espectacle que ofería la premsa, una certa inoperància manifesta pel que fa a resultats concrets i el progressiu allunyament de la jerarquia catòlica foren, juntament amb la pressió feta per un sector cada vegada més influent del partit —normalment no esmentat, ja que no posseïa cap òrgan periodístic, i en base a aquests s'ha construït fins ara la història del carlisme a la Restauració—, en què destacava un personatge com el Marquès de Cerralbo, els principals aspectes a tenir en compte a l'hora d'intentar comprendre el canvi de posició de Don Carlos. Tot plegat, però, restà en intent, tant per l'oposició de Nocedal com per la influència que aquest demostrà tenir a l'interior del carlisme, evidenciada en l'organització de la romeria de 1882 (8).

Cándido Nocedal no només no fou reemplaçat per una junta, com era desig dels seus opositors, sinó que el seu poder en el partit es reforçà. La possibilitat d'emprar les juntes formades amb motiu de la romeria com a base per a la reorganització de l'estructura política del carlisme, com sembla que era el desig del pretendent alhora que una de les causes del seu canvi d'actitud, no va ser aprofitada. En canvi, sí que van continuar els conflictes amb la Unió Catòlica, de què *La Fe* també s'havia distanciat, agreujats encara amb la publicació de l'encíclica *Cum Multa* (1882), i les batusses a l'interior del partit. En els darrers mesos de la vida de Nocedal tornaren a sorgir discrepàncies amb Don Carlos sobre la direcció del partit, definitivament evidents amb l'entrada al Senat de Cerralbo, que provocaren la renúncia del delegat del pretendent, que morí el 19 de juliol de 1885, abans de rebre resposta de Venècia.

1885-1888: l'eixamplament de l'esquerda

La mort de Nocedal plantejà tot seguit el problema de la seva successió, és a dir, del nomenament d'un nou representant, qüestió delicada en l'estat d'enfrontament intern del partit. Don Carlos va optar per assumir personalment la direcció (octubre de 1885), salomònica decisió que no ocultà massa temps, però, el seu interès per modificar la línia política a seguir. De tota manera, per aquelles dates fou un altre esdeveniment el que ocupà el lloc preferent en la política espanyola: el 25 de novembre havia mort Alfons XII. S'inicià, d'aquesta manera, la Regència de Maria Cristina, la seva vídua, que es va prolongar per espai de setze anys. El dia 26 Sagasta, el cap del partit liberal, formava un nou ministeri, posteriorment a l'acord amb Cánovas («pacte del Pardo») per tal de prolongar el règim restauracionista, que en els darrers anys s'havia consolidat per l'esquerda (governos Sagasta i Posada Herrera) i per la dreta (incorporació dels pidalianos al

partit conservador). La Regència, sobre aquestes bases, s'afermà immediatament —tot frustrant les lleus esperances que la mort del rei havia despertat en carlins i republicans—, beneïda per la jerarquia eclesiàstica (el document signat per vint-i-cinc bisbes i arquebisbes espanyols reunits a Madrid amb motiu dels funerals del rei n'era una clara mostra, així com l'acceptació papal d'apadrinar el príncep Alfons el 1886 o les distincions atorgades pel mateix Lleó XIII a Maria Cristina i Cánovas) (9).

L'actitud de Don Carlos i del carlisme en general era d'expectació —sense oblidar alguns preparatius bèl·lics aïllats, des de principi de 1886, que s'allargaren fins a coincidir amb els intents insurreccionals republicans d'aquell mateix any—, i de decepció a mesura que la Regència sumava dies «en ordre» i, en especial, quan el 17 de maig de 1886 Maria Cristina va donar a llum un fill mascle, el futur Alfons XIII. L'experiència dels darrers mesos acabà de confirmar al pretendent la necessitat d'emprendre una notable viratge en la direcció del carlisme. De fet, ja el desembre de 1885, a més d'un intent de reorganització politico-militar del partit, va tenir lloc la reconciliació amb *La Fe*, en la qual va actuar de mitjancer el bisbe de Daulia, monsenyor Serra, un dels pocs carlins dins la jerarquia episcopal. S'havia aconseguit, a la fi, allò que el Marquès de Cerralbo, amb una certa o total aquiescència per part de Don Carlos, intentà de realitzar, sense èxit, entre 1881 i 1883 (10).

La reconciliació amb *La Fe* indignà el sector integrista del partit, ara comandat per Ramón Nocedal, que veia com retornaven a primera línia, de la mà del mateix pretendent, els màxims opositors a la seva política. Aquest va ser un més entre els elements que, en una veritable espiral de crispació interna, iniciada ja poc després de 1876, però agreujada amb el titubeig de Don Carlos en el decurs de la direcció de Cándido Nocedal, tant el 1881 com declaradament el 1885, conduí, al final, el 1888 a l'escissió integrista.

A principi de 1886, el pretendent encomanà a Navarro Villoslada de posar a ratlla la premsa del partit. A redós de la direcció política de Cándido Nocedal basada en la premsa com a sobreestructura enquadradora —en una posició hereva del neocatolicisme de l'era isabelina—, havien aparegut arreu de la geografia peninsular un gran nombre de periòdics, a voltes amb pocs mitjans i de poca durada, que seguien fidelment la línia carlista més intransigent, emanada de les planes d'*El Siglo Futuro*. Des de feia anys aquests periòdics acumulaven avisos, amonestacions i prohibicions de l'episcopat. Eren, en bona part, causa del distanciament —i fins i tot, malvolença— de la jerarquia catòlica pel carlisme, evidenciat, per exemple, en el document signat amb motiu dels funerals d'Alfons XII. Navarro Villoslada, en l'intent d'acomplir la seva missió, topà

frontalment amb la premsa integrista, fet que l'acabà portant a renunciar a l'encàrrec el mes d'abril (11).

El triomf del sector nocedalista era evident en aquest cas, però momentani, com ho demostren la moderació del retraïment a les eleccions de 1886 i també que l'encàrrec de representar Don Carlos en la inauguració d'un monument a Zumalacárregui recaigués en el Marquès de Cerralbo. Un pas encara més decisiu es féu el febrer de 1887, poc abans que el pretendent emprengués un nou viatge a Amèrica, quan es va donar a conèixer la nova organització carlista d'Espanya, amb quatre circumscripcions regides cadascuna per un cap delegat, un dels quals, el Marquès de Valde-Espina, actuava com a delegat en cap. Els delegats, que podien nomenar subdelegats, depenien directament del pretendent i havien de controlar totes les accions del partit. Amb aquesta estructura es va regir el partit entre març de 1887 i gener de 1888, quan Don Carlos reassumí novament de manera personal la direcció, tot conservant, però, les subdelegacions creades, com a anella de transmissió d'ordres i d'informacions, la qual cosa suposava un altre pas de cara a enquadrar la base del carlisme, posteriorment completat i perfeccionat per Cerralbo (12).

Quin balanç podem fer d'aquests gairebé onze mesos? En poques paraules: agreujament de les tensions internes. La premsa, tant d'un sector com de l'altre, va topat freqüentment amb delegats i subdelegats, provocant, d'aquesta manera, nombrosos advertiments i suspensions. Ramón Nocedal qualificà aquesta etapa com «una especie de consejo de guerra permanente» (13). Al mateix temps, les disputes entre membres destacats del partit prosseguiren, si no augmentaren. La més destacada fou la que enfrontà el Baró de Sangarrén, que aleshores era l'únic diputat carlí, i el delegat Francisco Cervero, del sector integrista, que comportà, alhora, un alineament de la premsa a un costat o altre. Quan Don Carlos retornà a Europa aquest conflicte encara seguia. La seva intervenció afavorí moderadament Sangarrén i provocà la dimissió de Cervero.

A principi de 1888, l'estat i la imatge del carlisme eren realment deplorables. Així, un diccionari enciclopèdic que va veure la llum a Barcelona en aquells moments, afirmava a la veu «Carlismo» (14): «... en ningún partido es tan grande la anarquía como en el carlista, que tiene por principal artículo de fe el principio de autoridad.»

L'escissió integrista

El 23 de gener de 1888 el pretendent feia pública la seva decisió de reassumir personalment la direcció del partit, coetàniament, si fa no fa, a l'inici de la darrera i definitiva etapa del conflicte. La narració dels fets ocorreguts entre els mesos de gener i juliol de

1888 ha estat feta en diferents ocasions (15). Tot plegat va començar novament amb una polèmica entre *La Fe* i *El Siglo Futuro*, a causa de la publicació del primer de dos articles, el 16 i el 24 de gener, on s'exposava, tot emprant textos del mateix Don Carlos —com ara la carta al seu germà Alfons de 1869 o el Manifest de Morentin, de 1875— una visió moderada i oberta del carlisme, que entroncava clarament amb la defensada pel Baró de Sangarrén l'any anterior, que havia provocat les ires de Cervero. La reacció d'*El Siglo Futuro* fou d'una gran violència, no només afectant el diari dirigit per Vildósola sinó també l'autor d'alguns dels textos emprats, és a dir, el pretendent Carles VII. Així s'al·ludia a errors comesos per aquest, només corregits per la política d'intransigència mantinguda durant uns anys (delegació de Nocedal), i es posava en dubte el Manifest de Morentin, que no hauria estat escrit o inspirat per Don Carlos, escrivien, sinó imposat per Valentin Gómez i d'altres «mestissos» infiltrats en el carlisme. Es tractava, segons el sector integrista, d'un manifest de marcada tendència liberalitzant.

La polèmica disgustà profundament Don Carlos per l'agressivitat exhibida i provocà les seves ires per l'afer del manifest, tot obligant Nocedal a rectificar. Aquest ho va fer, tot i que continuà publicant al seu òrgan de premsa, durant el mes de febrer, articles on defensava especialment «el principi de la Inquisició» i d'altres qüestions en una línia radicalment intransigent.

La reacció del pretendent davant aquestes noves disputes, i sobretot de cara a deixar ben clar quin era el seu pensament enmig de tants equívocs i confusions, va ser de cridar a palau Lluís M. de Llauder, director del *Correo Catalán* i membre del sector integrista del partit, perquè redactés un article on fixés aquests temes. El resultat fou «*El Pensamiento del Duque de Madrid*», un article datat a Venècia el 14 de març, destinat a ser publicat per tota la premsa carlista. El text, a més de contenir referències a les polèmiques que sotraguejaven el partit, ofería un repàs a la situació general del país i marcava línies d'actuació: política d'atracció, submissió al Papa i a l'Església pel que fa a la religió, i a Don Carlos pel que fa a la política, etc.. La presa de posició del pretendent era ben clara i constituïa un nítid allunyament de les tesis integristes —«*La impresión que causó en las huestes integristas «El Pensamiento» fué amarguísima.*», escrivia el navarrès Campiñón a principi de l'any següent—, malgrat que encara considerava la possibilitat de mantenir aquest sector dins el partit (16).

La situació, extremament caldejada, va esclatar de manera definitiva amb la publicació per part de *La Fe* de dos articles (24 i 30 abril 1888) d'Emilia Pardo Bazán, on s'elogiava Don Carlos i es sol·licitava una reconciliació entre les dues Espanyes escindides des de l'inici del segle. El carlisme, representant de la

«vella Espanya», s'havia d'adonar que els temps havien canviat molt i que, per tant, el manteniment de certes posicions i programes era absolutament anacrònic. Els articles provocaren la indignació d'*El Siglo Futuro*, que endegà una nova campanya, juntament amb la premsa addicta, contra *La Fe* i contra tota idea de conciliació. L'òrgan integrista fou novament advertit des de Venècia, fet que decidí Nocedal a enviar una apel·lació a Don Carlos que aquest respongué en uns termes molt durs. Era el 14 de juny.

Paral·lelament va començar la desautorització de periòdics nocedalistes. La d'*El Tradicionalista* de Pamplona va provocar que un grup de periòdics catalans, inspirats per Sardà i Salvany, s'hi solidaritzessin. El dia 6 de juliol eren expulsats del partit. Tres dies després ho era *El Siglo Futuro* per la mateixa raó, «... como rebelde y como excitador a la rebeldía.» De manera definitiva, així doncs, l'escissió del partit s'havia consumat.

El 10 de juliol Don Carlos va escriure un manifest, dedicat «a mis leales», explicant la seva versió dels esdeveniments i recomanant-los que «... estrechéis más y más vuestras filas después de la amputación dolorosa, pero necesaria, que los rebeldes me han impuesto.» El dia 31 del mateix mes era el grup integrista qui publicava la «Manifestación de la Prensa Tradicionalista», un escrit llarguissim subscrit per vint-i-quatre periòdics encapçalats per *El Siglo Futuro*, on s'oferia l'altra versió, que atribuïa l'expulsió no a problemes d'obediència sinó de doctrina (17).

S'ha escrit molt sobre les causes de l'escissió. En els contemporanis implicats directament o indirecta en el conflicte es detecta en general, tot i que es tractés d'un desenllaç «anunciat», incomprensió i perplexitat. Aquesta circumstància va provocar, davant la necessitat de cercar una explicació o un culpable —i, evidentment, de la manca de perspectiva històrica—, l'apel·lació a personalismes (els continuats atacs a Nocedal, a Llauder o a Don Carlos) o, fins i tot, a factors «externs», com per exemple la maçoneria (18).

Entre els estudis que s'han ocupat d'aquest tema, des de la fi del segle passat als nostres dies, es poden distingir tres vies explicatives. De la primera, hereva de les reaccions carlines de l'època dels esdeveniments, són molt representatives les paraules següents de Rodezno: «... D. Ramón Nocedal y Romea —más Romea que Nocedal, que no en vano circulaban por sus venas la sangre del gran actor—, despechado por no obtener la jefatura exclusiva del partido, se declaró en rebeldía y acusó a D. Carlos de liberal». Nocedal seria, doncs, el causant directe de l'escissió, en no ésser-li concedida la direcció delegada del carlisme després de la mort del seu pare. Així ho mantingueren historiadors del carlisme, que allora eren carlistes militants, com Rodezno o bé com Román Oyarzun o Ja-

vier del Burgo. Posteriorment, Melchor Ferrer, que també acomplia les dues condicions anteriors, però que s'alineava en el sector més proper a Fal Conde i més allunyat del franquisme, ja va posar en dubte aquesta interpretació i va advertir de la complexitat del tema. No obstant, l'argument desbordà la historiografia carlina i, encara avui, és habitual de trobar-lo com a explicació única de l'escissió (19).

Una segona via interpretativa manté que el conflicte del vuitanta-vuit s'ha d'entendre com a l'exteriorització i la materialització a Espanya de l'auge, a nivell europeu, de l'integrisme. És la posició d'autors com Melchor Ferrer o Jesús Pabón (20). La tercera línia és, sens dubte, la més freqüent en els darrers temps. El problema es centra en la qüestió religiosa: el paper de Déu en la trilogia carlista i l'actuació dins el catolicisme i enfront del liberalisme es trobarien a la base de l'escissió, argument que, de fet, ja fou exposat per Nocedal a la «Manifestación de la Prensa Tradicionalista» (21).

Cap d'aquestes tres versions pot ser considerada errònia, però sí parcial, ja que per ella mateixa, exclusivament, sense tenir en compte part de les altres, així com d'altres circumstàncies complementàries, no permet d'entendre el conflicte carlo-integrista en tota la seva complexitat. L'escissió de 1888 ha de ser interpretada com el desenllaç d'un llarg procés, tal com he assajat de mostrar a les pàgines anteriors, detectable, com a mínim, des dels inicis de la Restauració, i especialment evident a la dècada dels vuitanta.

En aquesta etapa, els motius que havien comportat la integració dels neo-catòlics en el carlisme, tot i que no pas de manera total, estaven perdent la seva raó de ser, i, per tant, l'entrellat ideològic podia evidenciar-se novament en tota la seva complexitat i radicalitat. De fet, qualsevol unificació consensuada provoca necessàriament una minva en els propis plantejaments i una acomodació parcial a uns altres, compatibles en tant que oposats als d'altres grups, suficientment inquietants com per haver provocat el procés integrador. Així, quan una bona part dels motius que intranquil·litzaven els tradicionalistes en el Sexenni, van desaparèixer o bé foren aminorats pel règim restauracionista, provocaren l'emergència de diferències anteriorment ocultes en l'escut protector del carlisme. D'aquesta manera, l'acusació de liberal que des de l'integrisme es feia a Don Carlos el 1888 no es basava en escrits d'aquell moment, sinó que sobretot es recorria a un text de 1875, el Manifest de Morentin, que no havia estat combatut en cap moment entre aquelles dues dates. És en aquest marc on em sembla que cal incloure les tres vies explicatives anteriors, que es complementen i el complementen.

Si bé durant uns anys el conflicte no va esclatar —si en canvi, però, que en tingué lloc un de paral·lel, amb el pas de carlins a les files pidalistes— va ser a

causa de l'estat de disgregació i de desorganització del carlisme, primer, i posteriorment pel titubeig «reial» i el control de la direcció per part dels Nocedal. No obstant, en el carlisme, especialment després de la mort d'Alfons XII i la immediata consolidació de la Regència, amb la qual s'alineà la jerarquia eclesiàstica, es va produir un procés d'acomodació —que no acceptació— al sistema, amb intents de conuiu-hi pacíficament i de participar condicionalment en el joc polític. En definitiva, s'inicià un procés de «modernització», tant a nivell ideològic com polític, del partit, que, una vegada escindits els integristes, que en aquells moments no estaven disposats a acceptar-lo, va reprendre amb força el Marquès de Cerralbo (22).

Carlins i integristes

La pugna entre integristes i els carlins que es mantingueren en la disciplina del partit no va finalitzar amb l'escissió, sinó que va continuar encara de manera més aferrissada. Havia deixat de ser un conflicte intern per tal de convertir-se en un conflicte entre grups que intentaven de reconstituir les seves estructures al damunt d'una base comuna. La disputa per aquesta era, doncs, decisiva. Centres i associacions catòliques concentraren, a part de l'element principal que fou la premsa, en aquest sentit, bona part dels conflictes. La Joventut catòlica de Tortosa o el Centro Moral Gerundense, on a principi de 1889 es produí una acarnissada lluita de la qual els carlins sortiren vencedors, són dos dels molts exemples que es podrien esmentar. Sorgiren, alhora, com en totes les escissions, vells i nous rencors. Tot plegat provocà un ball d'acusacions i atacs, especialment virulents a la segona meitat de 1888, però que prosseguí els anys següents, sobretot des del camp integrista.

De manera paral·lela, carlins i integristes van iniciar processos de reorganització de les seves estructures i forces. A la segona meitat de 1888 es feren els primers intents, tot superant el desconcert, en el camp carlista. La creació d'*El Correo Español* a Madrid fou, en aquest sentit, un element molt important, tant pel que fa a la contrarestació dels òrgans de premsa integristes com a la transmissió d'ordres i missatges a l'interior del partit. Amb l'escissió, un nombre considerable de periòdics seguiren Nocedal. Per al sector integrista la premsa era fonamental, tant com a element enquadrador com difusor, i en conseqüència hi havia dedicat una atenció molt notable. Això no obstant, en el carlisme restaren també força periòdics, reforçats ràpidament amb d'altres de nova creació. L'agost de 1888 n'existien ja un total de vint-i-quatre, mentre que uns anys més tard, el 1896, trenta-tres (23).

El Correo Catalán, fundat a Barcelona el 1876 i dirigit per Llauder, restà addicte a Don Carlos, que, de

El Marquès de Cerralbo va exercir entre els anys 1890 i 1899, i entre 1912 i 1918, la màxima representació del pretendent Carles VII a l'Estat espanyol, tot dirigint, així doncs, el partit carlí. A dalt, un dels salons —l'anomenat Saló del Chaflán— del palau del Marquès de Cerralbo a Madrid. A baix, el palau Loredan, a Venècia, on va viure durant la major part del seu exili Don Carlos.

fet —davant la poca confiança que li mereixia *La Fe*—, l'emprà com a portaveu fins a l'aparició d'*El Correo Español* a Madrid a final de setembre de 1888. Entre aquest moment i 1891, bona part dels esforços de la direcció del carlisme anaren dirigits a aconseguir que *La Fe* s'integrés en el nou diari, maniobra que s'ha d'entendre a dos nivells: a causa de la disputa d'un mateix públic, fet que comportava problemes de tipus econòmic— «Cada mes es una terrible sangría...», escrivia el secretari del pretendent tot referint-se al finançament del nou òrgan «oficial» del carlisme—, i, en segon lloc, per la voluntat d'integrar *La Fe* i el nucli que s'articulava al seu voltant, els Granda, Vildósola, Sangarrén, etc.—aquests «malos carlistas», com els anomenava Don Carlos a final de 1889—, a la línia que imprimia al partit la nova direcció. Les negociacions culminaren a la fi de 1891 amb la desaparició del vell diari carlí, i amb la progressiva assimilació d'aquest grup, més oberturista i menys cortesà que el que havia assumit el control del carlisme (24).

La premsa, però, no era suficient. En boca de Don Carlos es posava la frase «*El periódico es un buen medio de propaganda, pero no sirve para agente de gobierno.*» L'organització a partir de la premsa, que havia regit en els anys de la delegació de Cándido Nocedal, va perdre notabilitat i s'intentà de reestructurar el carlisme, tot enquadrant-ne les bases —i, doncs, reintegrant-les a una activitat de partit de la qual havien estat absents des de la fi de la guerra—, que en la seva major part havien restat en el carlisme. Des de dalt es féu a través de les juntes; des de baix, a partir dels cercles (i, més endavant, també de les joventuts). L'any 1896, un dels moments àlgids del carlisme finisecular, existien un total de 13 juntes regionals, 44 de provincials i 2.462 de districte i locals. Existien, alhora, 307 cercles tradicionalistes (el 1892, en canvi, només una tercera part, 102). Els cercles tradicionalistes foren la base principal de la nova estructura, tot actuant al mateix temps com a nuclis polítics i assistencials i com a centres de sociabilitat (25).

El Marquès de Cerralbo, màxim representant d'aquell sector del partit que s'havia mantingut, des de llocs destacats, al marge de les crues polèmiques periodístiques dels anys vuitanta, en una posició alternativa entre la integrista i la del grup de *La Fe*, fou, també, el principal impulsor del carlisme des de 1888. L'abril de 1890 va ser nomenat representant de Don Carlos, càrrec vacant des de la mort de Cándido Nocedal, i en el qual el substituï el 1899 Matias Barrio Mier. El «carlisme nou» (política d'atracció, rebuig del retraïment, readaptació ideològica, propaganda activa, etc.), que assajava de convertir-se en un partit polític «modern» —competitiu, així doncs—, va entrar, paral·lelament, des de 1897, de manera progressiva, a redós de la particular conjuntura que vivia l'estat, en

una espiral conspirativa que culminà en el frustrat alçament d'octubre de 1900 (26).

Pel que fa a l'integrisme, la premsa, com en els anys anteriors, portà a cap el paper de nucli enquadrador en els primers moments, fins que, entrat l'any 1889, els esforços de recomposició fets des del bàndol rival feren evident la necessitat de disposar d'una estructura més efectiva. De la mateixa manera com, més endavant, es posà de manifest que, tot oblidant velles consignes de retraïment, calia participar a les eleccions. De fet, des de les files carlines s'acusà la nova organització dels nocedalistes de ser «... un simulacro de la organización carlista que tanto combatieron los rebeldes mientras no podían plagiarla.». Una junta central i juntes regionals, provincials, de districte i municipals componien el nou Partit Tradicionalista o Integrista. La Junta central era presidida per Ramón Nocedal. Ocupava la vice-presidència Juan M. Orti y Lara i la secretaria Liborio Ramery, i n'eren vocals Javier Rodríguez de la Vera, José Pérez de Guzmán, Fernando Fernández de Velasco, Ramón M. Alvarado i Carlos Gil Delgado. Quan *El Siglo Futuro* va donar a conèixer l'organigrama del partit, el dia primer d'agost de 1889, però, només devia existir en els seus nivells superiors (juntes central i regionals). Alguns periòdics posaren en dubte la representativitat i, fins i tot, l'autenticitat dels noms que figuraven a les llistes. En general, la constitució del nou partit fou rebuda per l'opinió pública, com bé escriu Benavides, «entre regocijada y hostil» (27).

Tot i que des del carlisme s'escrivís en alguna ocasió, tot fent referència als escindits, que «en nuestras filas no se notó su ausencia», el cert és que potser el nombre total no fou molt significatiu però sí, en canvi, ho fou en determinats sectors, com ara els eclesiàstics i els intel·lectuals. L'integrisme trobava el seu recolzament, sobretot, entre el clergat i a l'interior de la Companyia de Jesús —fins i tot es va insinuar que l'orde estava al darrera del muntatge de Nocedal—, i també entre la intel·lectualitat catòlica i, en alguna zona, entre els sectors foralistas. Presència limitada, però, entre els grups benestants —bàsicament propietaris rurals i allò que avui anomenem professionals liberals— i entre les classes populars. Martin Blinkhorn ha escrit, encertadament, que els integristes eren pocs, però sorollosos. El País Basc i Navarra, sense oblidar Castella, foren els territoris on, en el marc de les limitacions descrites, més va arrelar l'integrisme (28).

Precisament va ser a la província de Guipúscoa on el partit integrista aconseguí a les eleccions de 1891 dues actes al Congrés. Eren les primeres a les quals van acudir. El 1893, en canvi, només aconseguiren de portar un sol diputat a Madrid. Aquest any, de fet, en el transcurs del qual es va celebrar l'assemblea del partit que renomènà Nocedal com a cap, va marcar

l'inici de la desfeta de l'integrisme com a opció política. Orti y Lara abandonà el partit, i poc temps després ho feren membres tan destacats com Riva, Acillona, Campi3n o Gil Delgado, i encara, m3s endavant, un personatge tan important i emblemàtic com Sardà i Salvany. Fou, al mateix temps, a partir d'aquests moments quan a la premsa aparegueren freqüents notícies de retorn al carlisme de persones que l'any 1888 optaren per la via liderada per Ramón Nocedal. Al final de segle, la seva incidència era ben limitada (29). L'integrisme, aix3 que no obstant, es mantingué, en una posició política marginal —relativament actiu en el terreny ideol3gic—, durant molts anys, fins que es reunificà novament amb el carlisme amb l'adveniment de la Segona República.

Jordi Canal i Morell, 3s professor

d'hist3ria contemporània a l'Estudi General de Girona (UAB).

NOTES

(1) Sobre els darrers mesos de la guerra, vegeu-ne una detallada descripció a FERRER, Melchor, *Historia del Tradicionalismo Espa3ol*, vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, pp. 89-258. L'estada a Valcarlos, a BREA, Antonio, *Campa3a del Norte de 1873 a 1876*, Barcelona, 1897, pp. 471-478. La citació del propagandista carlí Claro ABANADES, a «El paso de Valcarlos», a *Centenario del Tradicionalismo Espa3ol. Album Hist3rico del Carlismo, 1833-1933-35*, Barcelona, (1935), p. 260. Sobre el pronunciament d'Arsenio Mart3nez Campos, vegeu PAYNE, Stanley G., *Los militares y la pol3tica en la Espa3a contemporànea*, Paris, 1968, pp. 36-39, i SECO SERRANO, Carlos, *Militarismo y civilismo en la Espa3a contemporànea*, Madrid, 1984, pp. 181-195. Els inicis de la Restauració han estat tractats en molt diverses obres. Destaca, sens dubte, la de Manuel ESPADAS BURGOS, *Alfonso XII y los or3genes de la Restauraci3n*, Madrid, 1975. La citació de Josep FONTANA, a *Cambio econ3mico y actitudes pol3ticas en la Espa3a del siglo XIX*, Barcelona, 1983 (5ª ed.), p. 141. Pel que fa a la polèmica sobre l'article 11, vegeu BARBERINI, Giovanni, «El art3culo 11 de la Constituci3n de 1876. La controversia diplomàtica entre Espa3a y la Santa Sede», a *Anthologica Annua*, núm. 9, 1961, pp. 279-409; SANZ DE DIEGO, Rafael Mª, «La actitud de Roma ante el art3culo 11 de la Constituci3n de 1876», a *Hispania Sacra*, núm. 55-56, 1975, pp. 167-196; NÚÑEZ MUÑOZ, Maria F., *La Iglesia y la Restauraci3n, 1875-1931*, Madrid, 1978, pp. 16-31; ROBLES, Crist3bal, *Insurrecci3n o legalidad. Los cat3licos y la Restauraci3n*, Madrid, 1988, pp. 83-240, i OLLERO, Maria Luisa, «La tolerancia religiosa en la Constituci3n de 1876. Anàlisis de una campània de protesta», a *Espacio, Tiempo y Forma*, V, t. 3/2, 1990, pp. 107-122; Sobre l'economia espanyola a la primera etapa de la Restauraci3n: COMIN COMIN, Francisco, *Hacienda y economia en la Espa3a contemporànea (1800-1936)*, vol. II, Madrid, 1988, pp. 508-700.

(2) El Govern franc3s, molt pressionat per l'espanyol, va agilitzar la sortida de Don Carlos de Franca, tal com es pot veure a SALOM COSTA, Julio, *Espa3a en la Europa de Bismarck. La pol3tica exterior de Cànovas*, Madrid, 1967, pp. 216-217. Les dades sobre refugiats carlins, a GARMENDIA, Vicente, *La Segunda Guerra Carlista (1872-1876)*, Madrid, 1976, p. 4 (uns quinze mil); REAL CUESTA, Javier, *El Carlismo vasco, 1876-1900*, Madrid, 1975, p. 1 (uns dotze mil cinc-cents: infravaloració); PEÑA e IBANEZ, Juan Jos3, *Las guerras carlistas*, Sant Sebastià, 1940, p. 361, i SALOM COSTA, Julio, *Espa3a en la...*, p. 217 (m3s de vint mil). Alguns testimonis de l'emigraci3, a PEREZ LLACH, Felipe, *Confesiones de un carlista*, València, 1889, pp. 66-67; VAYREDA, Marià, *Recorts de la darrera carlinada*, Olot, 1898, pp. 208-210, i ALVAREZ DE MORALES, Rafael, *Recuerdos de un carlista andaluz (Un cruzado de la causa)*, C3rdova, 1982, pp. 90 i ss. La carta de Don Carlos al pare Maldonado, a Archivo Melchor Ferrer (Sevilla) (a partir d'ara A.M.F.), Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878, s.l., 2 octubre 1878 (c3pia). Sobre els refugiats carlins, vegeu PREMISLER, Sylvie, «L'emigraci3n politique en France (1872-1876, 1894-1912)», a *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, pp. 119 i ss. Un record personal, a REMACLE, Comte, «Les Carlistes. Souvenirs de

la fronti3re», a *Revue des Deux Mondes*, vol. 156, 1899, pp. 169-201. El llibre de Rafael RODRIGUEZ-MONINO (*El exilio carlista en la Espa3a del XIX (Carlitas y «dem3cratas» revolucionarios*, Madrid, 1984) em sembla massa superficial.

(3) A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1877, Don Carlos a Valde-Espina, Paris, 5 març 1877 (c3pia). La definici3 de Valde-Espina com a «centinela avanzado», a *Ibid.*, 1878, Don Carlos a Valde-Espina, Passy, 2 desembre 1878 (c3pia).

(4) Archivo del M. de Asuntos Exteriores (Madrid), lligall H2868, De l'Ambaixador espanyol a Franca al Ministre d'Estat, Paris, 5 març 1878. (5) Sobre els Nocedal vegeu les biografies redactades per Bego3a URIGUEN al *Diccionario de historia eclesiàstica de Espa3a*, vol. III, Madrid, 1973, pp. 1775-1780. Pel que fa als primers anys del seu diari, TIMOTEO ALVAREZ, Jes3s, *Restauraci3n y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883)*, Pamplona, 1981, pp. 252-269. Els detalls de la peregrinaci3 de 1876, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 13-19, i BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, pp. 32-34.

(6) Un intent de definir les tend3ncies a l'interior del carlisme, a REAL CUESTA, Javier, «Doctrina pol3tica del Carlismo bajo Carlos VII», a *Letras de Deusto*, núm. 29, maig-agost 1984, pp. 23-40. Les actes de les reunions, missatges i cartes creuades el 1879, a BÜRCH y VENTOS, Jos3, *Datos para la historia del tradicionalismo pol3tico durante nuestra revoluci3n*, Barcelona, 1909, pp. 138-154.

(7) Un bon resum dels enfrontaments, malgrat que nom3s basat en la premsa, a BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, pp. 37 i ss. La carta de desautorizaci3 de *La Fe*, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 12, p. 23. De Donoso, vegeu DONOSO CORTES, Juan, *Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo*, Madrid, 1880 (3ª ed.). Sobre el seu antimoderantisme: URIGUEN, Bego3a, *Or3genes y evoluci3n de la derecha espa3ola: el neo-catolicismo*, Madrid, 1986, p. 60. La perviv3ncia i desenvolupament d'aquestes idees a l'integrisme, a NOCEDAL, Ram3n, *Obras de D. ...*, vol. V, Madrid, 1910, pp. 157 i 192-193.

(8) Sobre la romeria de 1882, vegeu sobretot SANZ DE DIEGO, Rafael Mª, «Una aclaraci3n sobre los or3genes del integrismo: la peregrinaci3n de 1882», a *Estudios Eclesiàsticos*, núm. 200, 1977, pp. 91-122; BONET, Joan i MARTI, Casimir, *L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888*, Barcelona, 1990, pp. 61-104, i DI FEBBO, Giuliana, «Per uno studio sul terzo centenario della morte di Teresa de Jes3s. II. Il pellegrinaggio mancato e la Giunta contestata», a *Teresianum*, XLI, 1990, pp. 617-645.

(9) El document de 9 d'octubre on el pretendent comunica que assumeix personalment la direcció, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 21, pp. 30-31. Sobre Maria Cristina i la Reg3ncia, vegeu PIRALA, Antonio, *Espa3a y la Regencia. Analesdediez y seis años (1885-1902)*, 3 vols., Madrid, 1904-1907; ORTEGA R3BIO, Juan, *Historia de la Regencia de Maria Cristina Habsbourg-Lorena*, 5 vols., Madrid, 1905-1906; MARTIN ALONSO, Aurelio, *Diez y seis años de Regencia (Maria Cristina de Hapsburgo-Lorena) (1885-1902)*, Barcelona, 1914; MAURA GAMAZO, Gabriel, *Historia cr3tica del reinado de Don Alfonso XIII durante su minoridad bajo la regencia de su madre do3a Maria Cristina de Austria*, 2 vols., Barcelona, 1919-1925, i, a part dels molts llibres m3s generals que estudien el periode, FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, *Historia pol3tica de la Espa3a contemporànea*, vol. II, Madrid, 1974 (3ª ed.). La consolidaci3 per l'esquerra, a CEPEDA ADAN, Jos3, «Sagasta y la incorporaci3n de la izquierda a la Restauraci3n. El gobierno de 1881 a 1883», a *Historia social de Espa3a siglo XIX*, Madrid, 1972, pp. 309-335; per la dreta, a FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, «Don Alejandro Pidal y su entrada en el gobierno Cànovas de 1884», a *Bolet3n de la Real Academia de la Historia*, t. CXX, 1947, pp. 231-248, i RUIZ GONZALEZ, David, «Alejandro Pidal o el posibilismo cat3lico de la Restauraci3n, posiciones doctrinales y pràctica pol3tica», a *Bolet3n del Instituto de Estudios Asturianos*, 1969, pp. 203-221. L'actitud de carlins i republicans, a *Los dos primeros años de la Regencia*, Madrid, 1889, p. 49.

(10) La reconciliaci3 amb *La Fe*, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 38, p. 47. Les activitats de Cerralbo, a REAL CUESTA, Javier, *El Carlismo...*, pp. 28-31. L'opini3 de Nocedal sobre aquests fets, a «Manifestaci3n de la Prensa Tradicionalista», a *El Siglo Futuro*, núm. 4036, 22 agost 1888, p. 1.

(11) El fet que Don Carlos acudís a Navarro Villoslada en diverses ocasions en aquells mesos ha fet escriure a molts autors (des de Reynaldo Brea a principi de segle a Jos3 Andr3s Gallego fa ben pocs anys, tot passant per Peña e Ibàñez, Abànades o el Comte de Rodezno) que aquest personatge era el successor de Cándido Nocedal en la representaci3 «real» a Espa3a. Sembla que s'hauria d'interpretar, per3, a la llum de la carta de 9 d'octubre de 1885 en la qual el pretendent assumia personalment la direcció, tot especificant que recorreria a perso-

nes de confiança per a encàrrecs concrets. Aquest fet ens pot fer pensar, com a màxim, en delegacions parcials, no en la successió de Nocedal. De fet, foren els poders limitats i l'ambigüitat de la delegació els que van provocar, davant la pressió del sector integrista, a la fi, la renúncia de Navarro Villoslada. La carta de 9 d'octubre, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 21, pp. 30-31. Les interpretacions citades mes amunt, a ARTAGAN, Barón de (Reynaldo BREA), *Políticos del carlismo*, Barcelona, s.d., p. 119; ABANADES, Claro, *Dinastía insobornable*, Palència, 1961, p. 186; PENA e IBANEZ, Juan José, *Las guerras carlistas*, p. 362; RODEZNO, Conde de, *Carlos VII, Duque de Madrid*, Madrid, 1929, p. 224; ANDRES GALLEGU, José, *La política religiosa en España, 1889-1913*, Madrid, 1975, p. 26. Sobre el neo-catolicisme, vegeu URIGÜEN, Begoña, *Orígenes y evolución...*

(12) La inauguració del monument, a CERRALBO, Marqués de, «Monumento a Zumalacárregui», a *El Estandarte Real*, núm. 31, octubre 1891, pp. 147-150. L'encàrrec del pretendent a Cerralbo, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 25, p. 35. Sobre el viatge a Amèrica, vegeu *Ibid.*, vol. XXVIII-I, pp. 113-126; MELGAR, Conde de, *Veinte años con Don Carlos*, Madrid, 1940, pp. 136-147, i OLLER, Francisco de Paula, *Ramillete de flores republicanas ofrecido a Don Carlos en su reciente viaje a las Américas con un prólogo-dedicatoria a los liberales por D.F. de P.O.*, Barcelona, 1887. La nova organització, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 26, pp. 35-36. El document de 23 de gener de 1888, a *Ibid.*, doc. 30, p. 48.

(13) «Manifestación de la Prensa...», p. 1.

(14) «Carlismo», a *Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de Literatura, Ciencias y Artes*, vol. IV, Barcelona, 1888, p. 698.

(15) La més interessant, des del meu punt de vista, és la de BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, pp. 129-137. L'ús exclusiu de la premsa, però, tal com he remarcat anteriorment, presenta alguns problemes, ja que malgrat que en totes les polemiques hi intervingui, la qüestió que s'estava dilucidant era molt més complexa, l'afectava però la transcendia. Per posar un exemple molt clar: *La Fe* mai va aconseguir de captar de manera global el sector oposat a la línia intransigent del partit, a membres tan destacats com els marquesos de Valde-Espina o de Cerralbo, o tampoc representava, en aquell conflicte, Don Carlos.

(16) «El Pensamiento del Duque de Madrid» fou publicat pel *Correo Catalán* el dia 18 de març, i per *El Siglo Futuro* l'endemà, tot adjuntant la carta on constava l'obligació de publicar-lo. Es troba reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 42, pp. 50-55. La frase de Campiñón, a CAMPION, Arturo, «Carlismo, Integrisimo y Regionalismo», a *La España Regional*, vol. VI, 1889, p. 107.

(17) El manifest de Don Carlos, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. 47, pp. 60-62. El dels integristes, a «Manifestación de la Prensa...», pp. 1-4.

(18) En un monòleg pronunciat per Ramón Nocedal en un sàinet escrit per un periodista carlí se li feia dir: «Pero aun yo preferiera/estar dentro del carlismo;/y mandar... ¡Mi gloria es esa!/ Mas sucedió que no quiso/el R... que yo me impusiera;/y me arrojó del partido...» GAY-LUSSAC, *Los dioses del Olimpo*, Barcelona, 1888, p. 15. El també periodista Ramón Mandri, director del periòdic carlí de Figueres, escrivia que Ramón Nocedal, «el que sen, es no sé dal» MANDRI, Ramón, «*La Veu Ampurdanesa* a lo Circul Tradicionalista d'Olot y sa comarca amb motiu de la seva inauguració», a *Lo Crit d'Espanya*, núm. 4, 29 maig 1889, p. 3. D'altra banda, Llauder va escriure un article, el febrer de 1890, on afirmava: «Rebosa ya todos los limites de lo concebible el odio más que humano con que me persigue *El Siglo Futuro*, la guerra de exterminio de que soy objeto de parte del grupo nocedalista y de sus protectores...» LLAUDER, Luis M^o de, «Protesta», a *Correo Catalán*, núm. 4633, 16 febrer 1890, p. 8. Sobre la implicació de la maçoneria en l'escissió, vegeu CANAL i MORELL, Jordi, «La masonería en el discurso integrista español a fines del siglo XIX: Ramón Nocedal y Romea», a FERRER BENIMELI, José A., coord., *Masonería, revolución y reacción*, vol. II, Alacant, 1990, pp. 776-777.

(19) La citació del Comte de RODEZNO, a *Carlos VII...*, p. 224. Vegeu OYARZÚN, Román, *Historia del carlismo*, Bilbao, 1939, pp. 532-533; DEL BURGO, Jaime, *Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas*, Pamplona, 1978 (2^a ed revisada), p. 695. L'advertència de Melchor FERRER a *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 131. Entre els autors contemporanis, vegeu CARR, Raymond, *España 1808-1939*, Barcelona, 1969, p. 341.

(20) FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 131-132; PABON, Jesús, *La otra legitimidad*, Madrid, 1965, p. 56.

(21) Com a mantenidors d'aquesta tesi es podrien esmentar molts autors. Vegeu LLUIS Y NAVAS, Jaime, «Las divisiones internas del carlismo a través de la historia. Ensayo sobre su razón de ser (1814-1936)», a *Homenaje a Vicens Vives*, vol. II, Barcelona, 1967, pp. 331 i ss.; BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, pp. 129-143; CAM-

POMAR FORNIELES, Marta M., La cuestión religiosa en España. Historia de los Heterodoxos españoles, Santander, 1984, p. 44, o BARREIRO FERNANDEZ, José, *El carlismo gallego*, Santiago de Compostela, 1976, pp. 280-281.

(22) Sobre la integració dels neo-catòlics en el carlisme els anys seixanta, vegeu URIGÜEN, Begoña, *Orígenes y evolución...*, pp. 289 i ss. Reflexions interessants sobre l'escissió, a BLINKHORN, Martin, «Ideology and Schism in Spanish Traditionalism 1876-1931», a *Iberian Studies*, vol. I, núm. 1, 1972, pp. 16-17. Referències a la «modernització» ideològica del carlisme, a ABELLAN, José Luis, *Historia crítica del pensamiento español. 5.1. La crisis contemporánea (1875-1936)*, Madrid, 1989, pp. 456 i ss.

(23) La dada d'agost de 1888, a *L'Espurna*, núm. 5, 22 agost 1888, p. 2; la de 1896, a *Organización carlista. Libro de honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales. Círculos. 1896*, Madrid, 1896, p. 103.

(24) Les paraules del secretari del pretendent, a Museo Cerralbo (Madrid), C. VI, núm. 6, Melgar a Cerralbo, Venècia, 6 maig 1890. Les de Don Carlos, a Museo Cerralbo (Madrid), C. V, núm. 24, Melgar a Cerralbo, Graz, 1 octubre 1889.

(25) La frase atribuïda a Don Carlos, a «Periodismo católico», a *El Correo Español*, núm. 74, 21 desembre 1888, p. 1. Les dades sobre les juntes, a «Organización carlista», a *El Correo Español*, núm. 2207, 6 gener 1896, núm. extraordinari, pp. 2-6. Les dades sobre els cercles, el 1896, a *Organización carlista. Libro de honor...*, pp. 91-102; el 1892, a *Correo Catalán*, núm. 5318, 14 gener 1892, ed. matí, pp. 16-17, i *Correo Catalán*, núm. 5353, 18 febrer 1892, ed. matí, p. 12.

(26) La denominació «carlisme nou», a BURELL, Julio, «El carlismo nuevo», a *Heraldo de Madrid*, núm. 1354, 23 juliol 1894, p. 1. Sobre el carlisme a la darreria del segle XIX disposem d'alguns estudis parcials: BERNARDO ARES, José Manuel de, «Organización civil del carlismo (1890-1900)», a *Trabajos científicos de la Universidad de Córdoba*, núm. 9, 1977, pp. 1-15, i «Concepción doctrinal y opción política del carlismo. Religión y política (1890-1900)», a *Escritos del Vedat*, vol. VI, 1976, pp. 359-370; REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco...*, i PRATS i SALAS, Joan, *El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907)*, Tarragona, 1990. Vegeu, així mateix, CANAL i MORELL, Jordi, *La reorganització del carlisme a la primera etapa de la Restauració (1876-1900)*, 2 vols., I.A.B., treball de recerca, 1991.

(27) L'acusació des del carlisme, a «Política suelta», a *El Correo Español*, núm. 259, 2 agost 1889, p. 2. L'organigrama del nou partit, a «Organización del Partido Tradicionalista», a *El Siglo Futuro*, núm. 4322, 1 agost 1889, pp. 1-3. Les paraules de Domingo BENAVIDES, a *Democracia y cristianismo...*, p. 143.

(28) L'afirmació dels carlins, a «La solemnidad de ayer», a *El Correo Español*, núm. 34, 5 novembre 1888, p. 1. Sobre la composició de l'integrisme, vegeu BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, p. 139; REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco...*, pp. 111-119; CUENCA, José Manuel, «Integrisimo», a *Diccionario de historia...*, p. 1205; BONET, Joan i MARTÍ, Casimir, *L'integrisme a Catalunya...*, pp. 585-586; i SANZ DE DIEGO, Rafael M^o, «La Santa Sede amonesta a la Compañía de Jesús. Notas sobre el integrisimo de los jesuitas españoles hacia 1890», a *Miscelánea Comillas*, núm. 65, 1976, pp. 237-265; REVUELTA, Manuel, «La división política de los católicos españoles y su repercusión en la Compañía de Jesús y en la Comunidad de Oña», a *Estudios Eclesiásticos*, núm. 216-217, 1981, pp. 159-199, i *Memorias del P. Luis Martín. General de la Compañía de Jesús (1846-1906)*, vol. I, Madrid, 1988, pp. 899 i ss. L'afirmació de Martín BLINKHORN, a *Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939*, Barcelona, 1979, p. 27.

(29) Sobre l'integrisme vegeu, a part dels textos citats a la nota 28: SCHUMACHER, John N., «Integrism: a Study in Nineteenth-Century Spanish Political-Religious Thought», a *The Catholic Historical Review*, vol. XLVIII, núm. 3, 1962, pp. 343-364; ANDRES GALLEGU, José, *La política religiosa...*, pp. 26 i ss.; FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 143 i ss.; OLIVAR BERTRAND, Rafael, *Dos católicos frente a frente: Lord Acton y Ramón Nocedal*, Madrid, 1955; LABOA, Juan M^o, *El integrisimo. un talento limitado y excluyente*, Madrid, 1985; SANZ DE DIEGO, Rafael M^o, «El integrisimo: un no a la libertad del católico ante el pluralismo político», a *Razón y Fe*, núm. 947, 1976, pp. 443-457; ARTOLA, Miguel, *Programas y partidos políticos, 1808-1936*, vol. I, Madrid, 1977, pp. 544 i ss.; BERNARDO ARES, José Manuel de, *Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX*, Córdoba, 1981; ROBLES, Cristóbal, «La fractura de la unidad política de los católicos españoles», a *Burgense*, núm. 29, 1988, pp. 195-230; BOTELLA, Cristóbal, *Recuerdos de Nocedal*, Madrid, 1917; ORTI Y LARA, Juan M., *El error del Partido Integrista*, Madrid, 1896, i CAMPION, Arturo, «La batalla chica del Sr. Nocedal», a *Obras Completas*, vol. IV, Iruña, 1983, pp. 345-437.